

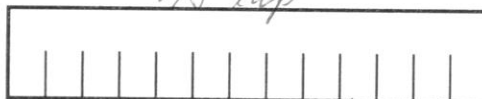
Összeállító: FLOKIAN MARIA
Összeállítás: ...

T. sz.:

FOLYAMATOK A MAGYAR PARASZTI ÖLTÖZKÖDÉS
ALAKULÁSÁBAN (17-20. sz.)
DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

18 lap

LOGIC

Földrajzi mutató: Budapest

Szakmutató: XIV, 1, 2, 3

Folyamatok a magyar paraszti öltözködés alakulásában

(17- 20. század)

Doktori értekezés tézisei

Flórián Mária
a néprajztudomány kandidátusa

MTA Néprajzi Kutatóintézete
Budapest
2006

I. Problémafelvetés

A magyar népviselet-kutatásának különböző állomásait egy-egy áttekintés jelezte, amelyek a következő kutatások eredményeképpen újra és újra elavultak. Ámbár még mostanában is láthatóak olykor „falusiasan járó” asszonyok, a társadalomkutatók, szociológusok, művelődéstörténészek és az etnográfusok számára is nyilvánvaló, hogy a hagyományos értelemben vett parasztság és vele a hagyományos paraszti kultúra, a parasztviseletek is megszűntek. A technika fejlődése és az információk áramlása következtében olyan mértékben megerősödött a falu és a város, sőt az egész modern világ népeinek kapcsolata, kölcsönös függősége, hogy a falusi közösségek nem különülhetnek el, öltözködésük sem szigetelődhet el az éppen közkeletű öltözködési szokásoktól. A Magyar Néprajz IV. Életmód-kötetében megjelent *Öltözködés* című összefoglalás – aminek megírása az én feladatomban volt – valószínűleg az utolsó abban a sorban, amelyik a parasztok öltözködésével még a terepen látottak alapján is foglalkozhatott.

Az *Öltözködés* (1997) című fejezet – bár az egyes öltözetdarabokat történeti alakulásukban, a parasztság ruházódását a felettük álló társadalmi rétegek öltözködésével együtt, sőt európai háttérben igyekezett bemutatni, és a paraszti öltözködés jelző lehetőségeire is kitért – „állóképekbe”, statikus rendszerbe foglalta az ismereteket. A *Magyar parasztviseletek* (2001) kötetben módomban volt az öltözetek összeállításának, a mindennapi és ünnepi életben betöltött, sokszor jelképes, jelölő szerepének, a népviseletek táji, regionális változatainak ismertetésére is. De egyik összegezés sem érzékeltethette kellően, hogy pl. egy leírt ingváll az ingek alakulásának éppen csak egy stádiumát képviseli a legalább is emberöltőnként változó ruhatárakban, és a generációs vagy táji különbségek a folyamatos változásokkal való lépéstartásból, illetve lemaradásból adódnak.

Felvethető, hogy azok a népviselet-leírások, amelyek a 20. század második felében íródtak, változásokat is rögzítettek. Az ilyen népviselet-leírásoknak, mint mozaikszemeknek az egymás mellé illesztésével színesednek ki lassanként a magyar népvi-

selet-térkép fehér foltjai. De ezeket a népviselet-leírásokat nem foglalja keretbe egy, az átalakulás folyamatait követő közös gondolatmenet, ami „mozgóképpé” módosíthatná a parasztság öltözködésének folyamatos változását. A jelen dolgozat, amint címe is jelzi, folyamatokkal foglalkozik, olyanokkal, amelyek – ha nem is látványosan, de – alakították a magyar paraszti öltözködést.

II. Források, módszerek

Annak a forrásanyagnak a feltárása, ami a munkám során rendelkezésemre állt, a VEAB Kézművesipartörténeti Munkabizottsága több évtizedes szisztematikus munkájába illeszkedik. Ennek keretében jelent meg 1986-ban, a kézműves-termékek árának hatósági szabályozása során keletkezett árszabások forrásjegyzéke, az ezek lelőhelyéről, jelzeteiről készült gyűjtemény.¹ Az *Árszabáskataszter*ből kigyűjtött, publikálatlan limitációk a 16. század végétől, bővebben a 17. századtól a 19. század derekáig terjedő időszakra vonatkozó, új forrásként jelentkeztek. A publikálatlan árszabásokat a különböző hazai levéltárakból 1987 és 1995 között gyűjtöttem össze. A munka eredményeképpen 3800 fóliónyi, 212 publikálatlan árszabás-másolat került az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Adattárába. Ekkor kezdődhetett meg az árszabások feldolgozása, de az 1994-ben megvédett kandidátusi értekezésemben (lényegében az 1997-ben megjelent *Öltözködés* című összefoglalásban) már hasznosíthattam az addig megismert árszabásokat is.

A nagy tömegű levéltári forrásanyag feldolgozásához és közreadásához OTKA-támogatást kaptam.² Az egymáshoz közelálló mesterségek terméklistáit tematikus kötetekbe rendeztük, hogy könnyebben nyomon követhessük az egyes iparágak bel-

¹ *Árszabáskataszter*: Magyarországi árszabások forrásanyagának katasztere 1463-1848. I-II. Szerk.: Domonkos Ottó – Kis Mária – Nagybákay Péter. 1986, Budapest

² Kisbán Eszter témavezető (OTKA T 017866): Kulturális változások érintkező társadalmi rétegek életvitelében Magyarországon (16-20. század) 1995-1999. – című pályázatban résztvevőként vettem részt, az alábbi programoknak témavezetője voltam:

- (OKTK VIII/A. 41.): A magyar és magyarországi tárgyi néprajz történeti forrásai (1996 -1998)

- (OTKA T 026517): Mesteremberek szervezetei, életformája, készítményei. Új levéltári források feltárása, elemzése, közlése (16-19. század). 1998 – 2001.

- (OTKA T 037 198): Mesteremberek szervezetei, készítményei. Publikálatlan levéltári források feltárása, elemzése, közlése (16-19. század). 2002-2005.

ső fejlődését, anyagválasztékának, technológiájának változását. (A ruházati ipárokon kívül, a többi mesterség limitációit, öt kötetben, H. Csukás Györgyi tette közzé.)

Az *Mester Emberek műveinek árazása...* címmel megjelent sorozatunkban a ruházati ipárok árszabásait, ugyancsak öt kötetben, magam dolgoztam fel, és adtam közre rövid ipartörténeti bevezetővel az alábbi témacsoportosításokban:

1995 *Csapók, gubások és szűrszabók, süvegesek és kalaposok árszabásai (1597-1821)*

1997 *Szűcsök és kesztyűsök árszabásai (1597-1821)*

1998 *Váltó- és vásármíves magyar szabók, német szabók és zubbonyosok árszabásai (1626-1820)*

1999 *Tímárok, kordovánosok és irhások, bocskorosok, magyar és német vargák, csizmadiák és kapcakötők árszabásai (1597-1821)*

2002 *Takácsok és festők, gombkötők és gombcsinálók árszabásai (1626-1820)*

A tematikus kötetek segítségével a néprajz (és más szakterületek) számára eddig jobbra csak a reformkorig visszavezethető adatok sorozatos, rendszeres, több évszázadra visszamenőleg módszeresen értékelhető forrástömeggel bővültek, amelyek segítségével egy-egy termék, anyagféleség, technológia megjelenése, változása szinte országrésről-országrészre, olykor évtizedről-évtizedre nyomon követhető, és összevethető a környező országok kézművességének fejlődésével. Egyes mesterségek esetében az árszabások egymás mellé állították a különböző társadalmi és vagyoni állású megrendelők számára készített termékeket, ami további tanulságokat nyújt. A szabályzatok időbeli változásából kiolvasható, a tárgyi kultúra számos területére vonatkozó új adatok kiegészítik, esetenként módosítják is a korábbi századok tárgyi környezetéről, művelődéséről és kollektív magatartásformáiról alkotott elképzeléseinket. A hazai és a környező országok kutatási eredményeinek összecsengése, az európai kézműiparosok társadalmi, gazdasági körülményeinek alakulásában tapasztalható hasonlóságok, kapcsolatok, egybeesések igazolják a hazai kézműipar európai kapcsolódásait, amelyek kihatottak az egész magyar tárgyi kultúrára, művelődésre.

A ruházkodással kapcsolatos iparágak köteteiben, időrendben felsorakozó adatsorok kimutatták a különböző úri, polgári és paraszti rétegek öltözködésének státushoz,

ranghoz, foglalkozáshoz kötött különbségeit is a társadalmi rétegek közötti határonal megerősödésének és elmosódásának dinamikájával együtt, de kimutatták az egyes divatok, kulturális hatások jelentkezését, virágzását, elhalását is.

A köteteinkben közreadott árszabások, amelyeket természetesen együtt kell elemezni a már korábban, a 19. század óta publikált árszabásokkal, hozzávetőleg a 17. századtól adnak konkrét adatsorokat, amelyek belevilágítanak a rendi társadalomban a közrend öltözködésének részleteibe, kötöttségeibe és a kötöttségekből való szabadulás folyamatába. Az egyes részművek feldolgozása közben nem törekedtem arra, hogy mondanivalómat a társadalomtörténeti korszakok keretei között tartsam, még ha az elemzésekben óhatatlanul meg is jelennek hozzávetőleges korszakhatárok. Az árszabásokat megfogalmazó hivatalok sem várták meg a rendi társadalom letűnésének történelmi dátumát, hanem körülbelül a 18. század elejétől, derekától jelzik a közrend öltözködésében is bekövetkező változások kezdetét, csírát.

Az árszabásokat, mint forráscsoportot, jelen dolgozatomban, elsősorban, a dolgozat első felében, a 17-18. századi folyamatok bemutatása kapcsán használom, velük egykorú, szintén történeti forrásanyagot feldolgozó munkákkal együtt. Dolgozatom másik felében, amelyben a 18. században induló, lényegében a 19. században zajló és a 20. században már lecsengő folyamatokról van szó, elsősorban a hazai és külföldi néprajzi szakirodalomra, valamint saját (nem lábjegyzetelt) gyűjtéseimre, terepmunkáimra, tapasztalataimra támaszkodom.

III. Főbb eredmények összefoglalása és a továbblépés

A köznépi, paraszti öltözködéskultúra a teljes magyar társadalom öltözködésével, annak alakulásával folyamatos kapcsolatban volt. Egy 17. századi vélemény szerint, az egykori polgári rend a nemesek, a nemesség az urak, az urak a fejedelmek öltözetét igyekeztek utánozni, olyannyira, hogy esetenként nem lehetett őket egymástól megkülönböztetni. A külső szemlélők szerint a magyar polgári és parasztviseletek is közel álltak egymáshoz, vagyis a *magyar ruha* karakterének kapcsolódásai a nyugati, illetve a keleti környezethez az előkelők és a közrend öltözködését egyaránt befolyá-

solták. A mégis nyilvánvaló társadalmi, rendi különbségek a közrend által felhasználható *anyagok minőségében* és az *öltözetek díszíthetőségében* nyilvánultak meg. Ezeknek a különbségeknek a fenntartását az árszabásokkal szabályozva és ruharendeletekkel igyekeztek biztosítani. Ebből a nagyon summásan megfogalmazott alaphelyzetből kiindulva vázolak fel általam végigkövetett olyan folyamatokat, amelyek a rendi társadalom idején, a jobbágykori öltözködésben zajlottak le, de lényegében nem változtatták meg annak karakterét. Mondandómat, a néprajzban immár hagyományos módon, az öltözködés három alapanyaga, a vászon, a posztó és a bőr köré csoportosítom.

A 16-18. századi jobbágyöltözetekben közismert a *vászonruhák* szerepe. Szinte közhely, hogy az asszonyok telente megszőtték a ruházkodáshoz, a ház és gazdaság szükségleteihez elegendő vásznat. Ehhez képest a néprajztudomány kimutatta, hogy milyen jelentős szerepe volt a takácsoknak a hazai népesség ellátásában, és azzal is foglalkozott, hogy a balkáni kereskedők 17. századtól kiépült bolthálózata milyen választékkal bővítette a hazai vászonimportot. Történeti forrásaim segítségével újabb részletekre derült fény a vászonruhák alapelemeinek, az ing és *gatyá*, illetve az ingváll és *pendely* történetében.

Azzal egy időben, hogy a 18. században Európa-szerte általános lett az alsónadrág használata, a század második felében a *lábravaló* Magyarországon is alsóruha, *pőre gatyá* lett egy másik nadrágféle alatt. A korabeli körözőlevelek személyleírásai szerint, körülbelül ekkor kezdte meg vagy másfél évszázados szereplését a magyar férfiviseletre hamarosan jellemzőnek tartott *széles* vagy *bőv lábravaló*, a *bőv rövid gatyá*, *gyolcs gatyá*. Undi Mária a bő gatyák terjedését a török elől északra húzódó, szerb és horvát menekülőktől történő átvétellel magyarázta. Feltételezéséhez hasonló eredményre jutottam a „görög kereskedők” árukészletének áttekintése során: boltjaikban kész *fehértaruha*, ing és gatyá is kapható volt. Arra ugyan nincs bizonyítékunk, hogy ez az áru készen is érkezett Magyarországra, de megerősíti a feltételezést a balkáni jellegű bő gatyá érkezési útvonalával kapcsolatban.

Az eddigiekben nem keltett nagyobb feltűnést, hogy a bő gatyákat megelőzve, már a 18. század első évtizedeiben elterjedtek – a korábbi szőrszoknyák mellett – a bő *rokolyák*, amelyeket a házivászonnál vékonyabb, könnyen ráncolható gyolcsból varrtak, és ami alatt a pendely, a lábravalóhoz hasonlóan, kifejezetten alsóruha lett. Finom lengyolcs már a 15. században is érkezett a felvidéki megyékből Erdélybe és az Alföldre, de a gyolcsnak a 18. század elején történő hirtelen terjedése valószínűleg szintén a balkáni kereskedők pamutkelméivel függött össze. A gyolcsból derékra ráncolt fehér rokolya mintha a pendely bő változata lett volna, helyenként pendelynek is nevezték. A 19. század eleji viseletleírások szükségszerűen tisztázták is öltözködésbeli szerepét, megkülönböztetve a nyáron viselt rokolyát a télben alkalmasabb, valamilyen szőrkelméből való szoknyától. Az ekkor már színesebben öltözködő nyugati társaikhoz képest a hazai köznép asszonyainak öltözködésében feltűnő volt a fehér gyolcsrokolyák aránya, ami – például a Dél-Dunántúlon – még a 20. század legelején is jellemző volt. A 18-19. század fordulóján egyébként a fehér divatszín volt Európában, és ekkor indult magyarországi hódítóútjára a nyugat-európai, polgári fehérhímzés is.

A vékony import gyolcsokból ráncolható ruhafélék hazai használata tehát – valószínűleg a görög boltok anyagválasztékának köszönhetően – a 18. század első felétől megfigyelhető. A *lábravaló* fölött a *bő gatyá*, valamint a *pendely* felett a bő *rokolya* a 19. század elejétől, a nyugati szemlélő számára már magyar sajátosságnak tűnt.

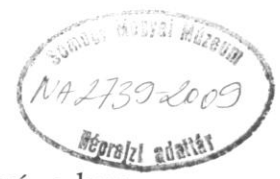
Az árszabások révén a férfiak vászonruhatára még egy ruhafélével, a *kittelnadrággal* is bővült. A takácsok árszabásai több néven nevezik a négy nyüstben szőtt, vastag, sávolyos vászonféléket. A nyugat-magyarországi takácsok árszabásaiban az ilyen vászon, a *kettől*, *kittől* megjelenése egy időre esik a szabók 1723-as árszabásában felbukkanó és 1820-ig emlegetett *kittelből varrt nadrág* feltűnésével. Az árszabásokból megismert és magyar paraszti öltözködés szempontjából eddig még meg sem említett *kittelnadrág* nyomán elindulva azonosítottam a körözőlevelekben és korai viseletleírásokban említett, vászonból szabott nadrágféléseket. A korai néprajzi leírásokra jellemző gyakori terminológiai bizonytalanságok miatt fel sem merült, hogy egy-egy viselet ismertetésében két különböző ruhadarabról, egy vászonnadrágról és a gatyá-

ról is szó lehet. Általában a vászonruhákat, közöttük elsősorban a gatyákat a szakirodalom az archaikus, az önellátást bizonyító ruhafélék között tartja számon, és a bőgatyá révén a magyar parasztférfiak öltözködését a Balkánhoz kapcsolódónak tekinti. A 18. század eleje óta a hazánkban is használt, eredendően a szabók műhelyében szabott vászonnadrágok, a kittelnadrágok és ezek sötétre festett változatai viszont a nyugat-európai parasztlak, halászok, tengerészek és az amerikai farmerek nadrágjával állíthatóak párhuzamba, így a magyar parasztférfiak vászonöltözetét nyugat-európai társaik öltözetével kapcsolja össze.

A *posztóruhák* közül a szűrposztó egyértelműen a közrend téli és ünneplő ruháinak alapanyaga volt. A szűcsök és például a magyarszabók árszabásaitól eltérően a szűrszabók limitációiban sehol sem tüntetik fel, hogy valamelyik ruhadarabot, egy szűrköpönyeget vagy egy szürdölményt főrendűeknek vagy közrendűeknek szántak. A céhekben működő szörművesek ugyanis mindvégig kizárólag a közrendnek dolgoztak, és mesterségük együtt is múlt el az általuk kiszolgált „közrenddel”. Amikor a mezővárosi kézművesek és a földműves nép tehetősebbje már hozzájutott finomabb posztóruhákhoz is, az „egész ruha, szűr, nadrág, kankó, süveg” szolgabér, cselédbér, az egyszerű, dísztelen szűr a pásztorfélék munkaruhája maradt. Városi magisztrátusi, helytartótanácsi rendeletek örködték a felett, hogy egy béralku során kikövetelt újabb divatú ruhadarabbal vagy akár csak a szürdölmány, szűrköpönyeg cifrább, díszesebb változatával ne terhelhessék meg a cselédet, szolgát felfogadó gazdákat. Sőt a szűr, idővel mint *cifraszűr*, országszerte a férfiak ünnepi ruhaféléje lett, de még cifrán is a köznép öltözete maradt. Ott, ahol a gyapjúszövetet és belőle a ruhákat mindvégig házilag vagy specialisták készítették – Erdély és a Felvidék egyes tájain – a változó, fejlődő textilipari lehetőségek ellenére is maradtak olyan szigetek, ahol a szűrposztó ruhafélék még a 20. század elején is használatban maradtak.

A szűrszabók árszabásai is hozzájárultak egy ruhafélével a paraszti ruhatár bővítéséhez. Körülbelül egy időben azzal, hogy a bunda szó elterjedt Magyarországon, a 18. század közepétől, az északkeleti vármegyékben megjelent az *öreg szűr bundára való*, a *bundára való csuha*. Az egykorú körözőlevelekben és a 19. század közepéig a viseletleírásokban ritkán felbukkanó adatok szerint, ez a szűrféle kifejezetten a bőr-

ruhák védelmét szolgálta. (A szörme, szörmés bőrruha jelentésű bunda szó, a bundára való szűr megjelenése és az is a 18. század közepére tehető, hogy a szűcsök *törött bőrrel* kezdtek dolgozni. Mindezek valószínűsíthető összefüggése azonban még tisztázatlan.) Az ilyen célra készült szűrfélékkel eddig nem foglalkozott a szakirodalom. Mint ahogy azzal sem, hogy hogyan alakult a 16. század végén, 17. század elején még kabátszerűen viselhető, derékon megköthető *övedző szűr* a 19. századra csak vállon viselhető ruhafélévé.

A magyar szabóság 18. századig terjedő szakaszában az árszabásokat általában „a szabóknak” állították ki, egyedül a szűrszabók kaptak a 17. század közepétől önálló limitációt. A 18. század elejétől viszont megkülönböztették a különféle munkákat vállaló szabókat, és szakosodásuk éppen az árszabások segítségével lett nyomon követhető. Az ekkor tájt betelepülő németek és a polgárosodó városiak folytán megnőtt a nyugati, a „német ruhák” iránti igény. Az árszabások csak ettől kezdve különböztették meg a magyar ruhát varró *magyarszabóktól* a *németszabókat*. A németszabók nem csak polgári ruhaféléket, hanem a szolgáltnak *libériát*, a katonáknak *mundért* is varrtak. Működésükkel, az általuk varrt ruhafélék terjedésével és a magyarszabók varrta *magyar ruhára* való hatásukkal még egyáltalában nem foglalkozott a kutatás.

Pedig éppen a németszabók céheinek hirtelen felfutásával magyarázható, hogy megbomlott a *magyar ruha*: a magyar nadrággal viselt két ujjas, a mente és dolmány egysége, és a 18. század végére a mellény elfoglalta az egyik ujjas helyét. Érdekes módon nem a szintén az ing felett viselt dolmány, hanem a mente szerepe csökkent. A dolmány szerepű ujjas pedig átvette a mente helyét, díszítését és panyókás viselemódját. Annak következtében, hogy a 18. század utolsó negyedében már a németszabók között is voltak *vásári szabók*, és több méretben „konfekcionált” termékekkel, elsősorban a mellénnyel, ők is megjelentek a vásárokon, a mellény volt az első polgári ruhaféle, amit a közrend a legszélesebb körben viselt. A vásármíves, vagyis elsősorban a közrendet kiszolgáló szabók tevékenységének ilyen konkrét taglalása árszabásaik ismerete nélkül nem volt lehetséges. A 19. század elejére már a katonatisztek, városi emberek és a köznép is, felnőttek és gyerekek egyaránt mellényt visel-

tek. Kresz Mária a reformkort megelőző időkből származó adatai alapján megállapította, hogy a mellényt ott is viselik, ahol más finom posztóruha még alig terjedt el, mert a mellény nem a jómódúak kiváltsága. És fel sem vetette a nyugati eredetű mellény létjogosultságát a magyar közrendű férfiak öltözködésében.

Ugyan ilyen észrevétlenül jelent meg a többi, eredendően a német szabók készítette posztó ruhaféle is hazai közrend körében. Az árszabások révén nyomon követhető, ahogy beilleszkedtek a váltómíves magyarszabók szervezeteibe, ahogy termékeik között megjelentek a magyar ruhadarabok, és ahogy a 18. század végére éppen az általuk népszerűsített *mellény* átalakította a hazai férfiöltözet karakterét. De az árszabások arra is rávilágítottak, ahogy a váltómíves magyarszabók –, hogy minél nagyobb vevőkörre tegyenek szert – lassanként beletanultak a német szabók mesterségébe is, és az 1780-as években, műhelyeikben már a mellény magyarítása is megkezdődött (a magyaros mellény kék volt, és „tarka zsinórral volt kihányva”). A *magyar ruha* ugyan továbbra is a nemesek és a módos közemberek díszruhája maradt, de a 19. század elején már szükségesnek tűnt, hogy megalkossák a kurrens divathoz is alkalmazkodó változatait. A nemzeti mozgalmak jegyében ekkor jött el az ideje annak is, hogy kiszűrve a 18. századi divathatásokat, visszaidézzék a megelőző korok szabásvonalait, de – a limitációk és a remekre vonatkozó előírások szerint – már a hagyományokon örökődő magyarszabók sem tudták elképzelni, hogy a magyar öltözethez ne készüljön mellény.

A szakirodalom alapján magától értetődő ténynek tűnhetne, hogy amikor a közrend számára hozzáférhető lett a többnyire importból származó, de a 18. században már a hazai manufaktúrákban is gyártott finomabb kék posztó, a magyar közrendűek *kékbeli* öltözete a zsinóros *magyar ruha* legyen. Ebbeli hitemet azonban megingatták a 19. század első feléből származó ábrázolások és az olyan öltözetleírások, amelyek gyakorta egy újabb divatú ujjas vagy egyszerűen csak a magyar ruháétól eltérő gombolás említésével utalnak az öltözet stílusára. Ha a 18. századi szabók árszabásaiban, de ha csak a vásárokon beszerezhető, több méretben „konfekcionált” termékekkel megjelenő, az újdonságokat a legszélesebb körben terjesztő vásári szabók limitációiban tájékozódunk, akkor is nyilvánvaló, hogy a 19. század elejére a közrendű *kékbeli*

ek öltözete nem volt egyértelműen a *magyar ruha*, sőt kiegyenlítettnek látszik a magyar és az idegen divat szerint piacra vitt öltözetek aránya. Az idegen ruhafélék közül - a mellényt már nem is említve - elsősorban a mándli terjedése volt szembevetendő: ez a szélesen kihajtott gallérú, gyakorta dupla gombsoros ujjas lassacskán átvette a mellény felett a dolmány szerepét.

Ugyancsak az árszabások segítségével sikerült felderíteni azoknak a pamuttal bélelt, steppelt, meleg ruháknak az útvonalait, amelyeket nyugati irányból a 18. század elejétől a német szabók közvetítettek, a Balkán felől, illetve keleti irányból pedig - valószínűleg a nyugat-európai érkezésénél korábban - a zubbonyosok és a görög kereskedők terjesztettek Magyarországon. A vattával bélelt, „vatírozott” ruhadarabok a 19. század derekára a vidéki öltözködésben sokfelé az egykori bőrruhák vagy szőrmés bőrrel bélelt ruhák helyébe léptek.

Pedig a magyar paraszti öltözködésben kiemelkedő szerepe volt a *szőrmés bőrruháknak*. Amikor Európa jelentős részén a közrend a fentebb említett, bélelt ruhákban járt, a magyar parasztság, a jelentős hazai juhállománynak köszönhetően, még legalább másfél, két évszázaddal tovább viselhetett munkaruhaként feltétlenül szükséges vagy téli szőrmés bőrruhákat.

A *subának* és a *kisbundának* - 16. század közepétől ismert elődjétől, a *gereznától* induló - történetére a szücsük árszabásai és más történeti források segítségével sikerült fényt deríteni. A *gereznáról*, mint az apró, nemes vadak szőrmés bőréből varrt, szőrméjével kifelé viselt bőrpalástról a 16. század közepétől vannak adataink, és a 17. század végére ment ki a divatból. A gereznával, mint szőrmebéléssel, illetve mint máteriával borított, szőrmével bélelt *palásttal* a 16-17. század fordulójától találkozunk, elsősorban Erdélyben és a felvidéki városokban. A közrend számára varrt juhbőr, kecskebőr gereznákról a 16-17. század fordulójától tudunk. Az egykori hatósági rendeletek a közrendűek bőrruháinak anyaggal való bevonását tiltották, hogy megjelenésük határozottan különbözzön a nemesi rendétől. Az árszabások, inventáriumok az ilyen báránybőr palástokat, mint „mezítelen gereznát” említették. Az erdélyi, a 19. századra idejétnült, valamilyen anyaggal bevont szőrmepalástoktól eltérően, az al-

földi parasztemberek a „mezítelen gereznákat”, a juhbőr palástokat néhol a 20. század közepéig is viselték. Vagyis az 1500-as évektől ismert úri, városi-polgári szőrme-palást, a *gerezna* és a 20. század közepén is használatos *suba*, illetve a *kisbunda* között a tárgyi folytonosság kimutatható.

Hasonló volt a szőrmés bőrből varrt ujjasok pályafutását is. Radvánszky Béla egy 1605-ös nagyszombati „mezítelen ködmönről” szóló említés kapcsán kizárta ezt a ruhafélét az általa tárgyalandók közül, mivel az „alsóbb rendűek” öltözetdarabjának számított, hiszen az urak az ilyen báránybőr ujjasokat csak posztóval bevonva viselték. A bőrruhákat bevonó materiák között – az egykorú ábrázolások szerint – színes, mintázott anyagok is voltak. Ezzel egy időben, a 17. század elejétől, megjelentek bőr-rátéttel cifrázott ködmönökre utaló adatok is, nem csak az árszabásokban, hanem a jómódú debreceni cívisek és a kevésbé jómódúak inventáriumában is. A 18. század utolsó harmadában a ködmönök cifrája kiszínesedett, és megjelentek a színes bőrökkel kivarrott, rókaprémes ködmönök is. A szűcsöknek szóló egyes 19. századi árlisták alapján, amelyek színes szironnyal kivarrott juhászbundákról szólnak, arra kell gondolnunk, hogy az említett, több színű bőrrel kivarrott ködmönöket is először színes szironnyal hímezték ki. A mezítelen báránybőr ködmön azonban akár rátétes, akár hímezett formájában is egyértelműen a közrendűek öltözete maradt. A két folyamat, az úri szőrmeruhák posztóval, színes, mintás anyagokkal történő beborítása és a közrendűek bőrruhájának rátétes cifrázása körülbelül egy időben indult el (a szironnyal majd gyapjúfonállal varrott virágzás későbbi). Mint maga a folyamat látni engedte, nem egyszerűen az elit színes ruháinak másolásáról volt szó, hanem a szűcsöknek ebben a pompás megjelenést kedvelő korszakban született leleményéről, új technikai, mesterségbeli fogások megteremtéséről, sőt új művészi, formai megoldások kidolgozásáról.

Nagyobb ráfordítást igényelne a *posztóbunda* vagy erdélyi *magyar bunda* történetének feltárása. A *bunda* szó csak a 18. század elején bukkant föl Magyarországon és Erdélyben szőrme, szőrmés bőrruha jelentésében, a század közepétől azonban szőrmével bélelt kabátféltre is utalhatott. A szűcsök termékei között található különféle bundák adatainak vizsgálata nem tisztázta teljesen a posztóval borított bunda körüli

rejtélyt. A 17. század közepéről ismert tiltásokat követő két-három évtized elteltével, a 17-18. század fordulóján már a szolgálknak, a belső cselédségnek szánt, posztóval borított menték is megjelentek a szabók és a szűcsök árszabásaiban. Az ilyen menték és az úri rend mentéi között a matériaborítás, a szörmebélés és a gombkötőmunka minőségében is jelentős különbség volt. Az árszabások alapján úgy tűnik, hogy az ilyen menték és a körülbelül a 18. század derekán megjelenő posztóbunda története a továbbiakban párhuzamos volt. Eleinte valószínűleg a kétféle öltözetdarab szabása is különbözött, a különbségek azonban egyre inkább elmosódtak. Ott, ahol a mente vesztett jelentőségéből, a bunda, mint szörmebéléses télikabát a városiak, falusiak ruhatárának fontos része lett, és a bunda végül a magyar öltözethez tartozó mente gombkötő-felszerelésével is büszkélkedhetett. Esetleg a mentéhez igazodó szabása vagy éppen zsinóros gombolása miatt nevezték Erdélyben az ilyen bundát *magyar bundának*.

Az ilyen matériaborítású bundáknak a 19. század első felében az ország nagy részén számos, különféle jelzővel megkülönböztetett változatát említették, de közöttük a *magyar* nem szerepelt. Viszont – amint dolgozatomban erre több példát is hoztam – más Magyarország felől érkező erdélyi ruhafélével kapcsolatban is előfordult, hogy hozzátapadt a *magyar* jelző.

***

Az közrendűek öltözködésében az előzőekben felvázolt, többnyire legalább félévszázadnyi időszak alatt végbemenő, elhúzódó folyamatok a kézműiparban lejátszódó változásokkal, esetenként újításokkal voltak kapcsolatban. Dolgozatom második felében előtérbe kerültek a parasztság igényei, a maguk elé állított normák, és a normák betartásából adódó tekintély biztosítása. Leglátványosabban éppen a ruházat mutatta meg, hogy tulajdonosa mennyire képes az adott társadalomhoz, közösséghez igazodni, normáinak megfelelni.

A 18. század második felében, a 18-19. század fordulóján a textiliparban felgyorsuló gépesítés, a sokféle új, esetenként olcsóbb anyag megjelenése, a paraszti öltözködésben is látványos átalakulásokhoz vezetett. Korábban a textilek színezése a helyben előállítható festékektől függött, illetve attól, hogy az adott országban, területen mikor

indult meg a távoli tájak festékanyagának importja. A 19. század derekától azonban a föld- és növényi festékeket sorban felváltották a szintetikus textilfestékek, körülbelül ekkor lett nem csak teljes, de a parasztság számára is hozzáférhető a teljes színkészlet. Akár Európa-szerte, Magyarországon is – több évszázados hosszú folyamat eredményeképpen – körülbelül ekkorra lett részleteiben, árnyalataiban is kidolgozott a paraszti öltözködés színszimbolikája. Fontos lett a színek és a színes öltözetdarabok halmozása, ami a paraszti öltözködés, elsősorban a női öltözködés jelrendszerének kiteljesedését eredményezte. De ugyanekkor megkezdődött az a gazdasági-társadalmi folyamat is, amelyik a parasztság jelentős részét a polgárosodás, öltözködését a városi öltözködés átvétele felé irányította.

A kiszínesedő népviseleteknél elsőrendű szerepe az egyházi év liturgiájában megjelenő színeknek volt. A magánélet nagy ünnepeinek öltözete, még a menyegzői öltözet is lehetett valakinek a legjobb minőségű vagy az egyetlen jó minőségű öltözete, de az egyházi liturgiában és a magán életben jelen lévő gyászos események már a középkor óta öltözködési előírásokkal jártak. Megkíséreltem a liturgia színeinek jelzéseit a paraszti színhasználat történetével összevetni, és elsősorban a gyászos megjelenéseknél alkalmazott színhasználat kibontakozását felvázolni. A gyász különböző fokozatait kifejező gyászszínek rendszere azonban nem csak az egyházi böjti időszakok színhasználatával volt kapcsolatban. Abban, hogy milyen *halóruha*, *ravatalra való ruha* legyen előkészítve, hogy egy esetleges haláleset kapcsán az érintettségtől függően a gyász valamennyi fokozatára a megfelelő *gyászzruhával* fel legyenek készítelve, abban már a polgári ízlés kimódolt gyászzokásaihoz is igazodtak. Az egyházi és polgári normáknak is megfelelni kívánó gyászöltözetek, gyászszínek rendszere lett a legegységesebb a 19. századi paraszti női öltözködésben. Ez volt az egyik indítéka az öltözködésbeli jelrendszer kiteljesítésének, eszköze pedig a megfelelő színű felsőruhák felhalmozása volt.

A mindég bonyolultabb öltözködési jelrendszer kialakítása egyre nagyobb ruhatárat igényelt. Az adott társadalmi környezet elvárásaihoz alkalmazkodó ruhatár kialakítása pedig a kelengye kiállításával történt. Számomra Soňa Švecová vizsgálata tette nyilvánvalóvá a paraszti presztízs, mentalitás és a kelengye összefüggését. Švecová a

magyar hagyományok szerint élő többgenerációs szlovák nagycsaládokban szokásos, teljes életre szóló kelengyét kiállító és a cseh nukleáris családokban megszokott, nyugati típusú, a kelengye folytonos pótlásra számító mentalitásnak az öltözködésre tett hatását elemezte.

Švecová elemzéséhez kerestem a hazai párhuzamokat, illetve az európai példákat. A ruhatár összeállításának a hazánkban kevésbé bevett gyakorlata szerint, ha az egyén a ruhadarabok *rövid ideig tartó használatára* és *folyamatos pótlására* rendezkedett be, a ruhák gyors erkölcsi elévülésével és a ruhatár folyamatos felújításával képes volt lépést tartani a kurrens divattal. Azokban az európai országokban, amelyekben erre, a ruhatár folytonos megújítását igénylő modellre találtam adatokat, ahol ez a fogyasztói mentalitás érvényesült, szinte összemosta – például Angliában a 17. században, Franciaországban a 18. században – a polgári és paraszti öltözködést. Arra is fény derült, hogy ennek a modellnek az alapja a használtruha-kereskedelem volt, az öltözetdarabok folytonos továbbadása egy alsóbb társadalmi réteg felé.

Magyarországon a 18. század végig, még inkább a 19. század derekáig nem volt rendszeres használtruha-kereskedelem. Az sem volt mindennapos esemény, hogy az elhunyt gazda szolgájára, cselédjére *jussolt* néhány értékesebb ruhafélét, ami valószínűleg megbecsült, emlékezetes darabja lett az új tulajdonos ruhatárának, és nem adta tovább. Egy igen vékony réteg, a szerződött cselédek, szolgák kialkudott bérében azonban a ruhajuttatás is szerepelt, bérük fejében évenként megújíthatták ruhatáruk jelentős hányadát. Amikor a 18. század második felében lazulni kezdtek a rendi kööttségek, és a munkaerőben is hiány mutatkozott, az éppen legdivatosabb ruhafélékre vágyó szerződéses cselédek, béresek kívánságainak fékezésére jelentek meg a ruharendeletek, a cifra ködmönök tilalma is ezzel függött össze. A 18. század végi bérekben a készruha egyre ritkábban fordult elő, ezzel is összefüggésben lehetett a használtruha-kereskedelem megjelenése. A 19. században az uradalmi cselédek, a summások lettek a használt ruhák, majd a gyári, konfekcionált ruhák vásárlói, amelyekben közelebb jutottak a divathoz, mint a nagy kelengyéhez ragaszkodó nagygazdák leányai. A használtruha-kereskedelem ruházódásalakító szerepével a hazai néprajzi szakirodalom nem foglalkozott, talán azért, mert majd csak akkor kapott

nagyobb szerepet, amikor a vevőköre már többnyire mezőgazdasági bémunkásokból, az agrárproletáriátusból verbuválódott.

A másik, a Magyarországon, tehát a szlovákoknál is érvényes örökösödési gyakorlat háttérében a Werbőczy Hármaskönyvében írásba foglalt örökösödési rend állt. Ennek értelmében a jobbágyember kiházásításkor a család ingó javaiból elégitette ki hajadon leányát, bútorral, jószággal, ágyruhával, de elsősorban öltözőruhákkal. Egy-egy helység közel egykorú fiatalságát, az *egy öltőbelieket* az egész életre kiállított kelengyékben a házasságkötéskor éppen divatos öltözőruhákkal látták el, amelyeket aztán halálukig viseltek, halálukig fiatalságuk divatját konzerválták. Ez az örökösödési rend jogilag 1848-ig volt érvényben, a házasulandók kielégítése azonban a továbbiakban is a korábbi szokásjog alapján, de helyi szokásokkal módosítva történt, ami tájilag változóvá tette a kelengye tartalmát. Az ilyen *egész életre kiállított kelengyék*, az állandóság tudatában a majdan elhordottak pótlására is gondoltak. Az ilyen közösségi normáknak megfelelő ruhatár, kelengye összetétele, speciális alkalmak szerinti differenciáltsága és mennyisége az anyagi lehetőségek függvénye és a presztízs kifejezője volt. Ugyanakkor megakadályozta a kurrens divathoz való felzárkózást, fékezte az ilyen kelengyével házasodók öltözködésének polgárosodását. Végül is, jelzett időszakunkban egy paraszti közösség, egy parasztcsalád mentalitása döntötte el, hogy a következő generáció ruhatárának kialakításában milyen normáknak akart megfelelni, a parasztosodás vagy a polgárosodás útját választotta.

A 19-20. századi öltözeteket kialakító paraszti mentalitást elsősorban a megváltozott választási lehetőségek befolyásolták. Első helyen az *alapanyaggal való ellátottság*, amelyben a hazai és külföldi textilgyárak produktumai, a vándorkereskedelem irányvonalai, a bolthálózat fejlődése, a Monarchián belüli *kereskedelem* és a textilimport, a gyárilag készült kellékek (például a Jacquard-szalagok, gyárilag hímzett kendők) játszottak szerepet. A vásárokon a kézművesek új termékei mellett a használt-ruhák is beszerezhetőek lettek. A varrógép megjelenése nem csak a falusi varrónők termelékenységét és divatközvetítő befolyását növelte, együtt járt a gyári *konfekció* előretörésével is. Az iparos oktatás mellett a népiskolai kézimunka-oktatás, a nőipariskolák, valamint az ipari kamarák által országszerte szervezett tanfolyamok nem

csak a különféle kézimunka-technikák (női hímzések, csipkék), hanem a divat terjesztésében is jelentős szerepet játszottak. A ruhákat és kiegészítőket megjelenési évük szerint bemutató divatlapok és az azonos időmetszetekben készült paraszti fényképek párhuzamba állítása hitelesítené, hogy a „polgárosodás” hol, mikor, milyen fáziskéséssel jelentkezett egy-egy falu, közösség parasztos öltözködésben.

Számba kell venni a parasztos viseletek fennmaradását, illetve az új parasztos viseletek kialakulását elősegítő, azaz a polgárosodást hátráltató körülményeket is. Közéjük kell sorolnunk, furcsa módon, a magyar identitást erősítő *mozgalmak* befolyását, a népviselet megjelenését a „magyaros öltözködésben”, a „magyaros” divat visszahatását a parasztviseletekre és a Gyöngyösbokréta-mozgalmat. Ugyanígy irányban hatott a háziipar, a *hazai ipar támogatásának* gazdasági igénye is, ami kívánatossá tette a hagyományshoz való ragaszkodást. A világkiállítások, az országos és regionális, gazdasági és nőipari kiállítások a társadalmi, kulturális és gazdasági változások fontos információs csatornái voltak, amelyek révén tájékozódhatunk a köznépi öltözködésben megfigyelhető változásokról is. A polgárosodás-parasztsodás témakörében – az imént felsorolt – választási lehetőségek és a hátráltató körülmények feltárásával foglalkozik a *Köznépi textilkultúra a közgazdasági és művelődési változások tükrében (1850-1950)* című, 2006-2009 között futó OTKA-program, aminek témavezetője vagyok.

IV. A témát megalapozó publikációim

Halóruha – gyászruha. Studia Comitatus 24. 1994. 341-357.

A „magyar bunda”. In: Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére (szerk.: Kuti Klára). MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 1997. 195-210.

Öltözködés. In: Magyar Néprajz IV. Életmód (szerk.: Füzes Endre, Kisbán Eszter). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997. 585-767, 833-863 bibliográfia, 64 ábra, 47 fekete-fehér, 10 színes foto

A közrendűek szűrposztó öltözeté. (A csapó- és szűrszabó árszabások néhány tanulsága).

Népi Kultúra – Népi Társadalom XIX. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 111-123.

Polgárosodás a 18. századi magyar közrendű férfiak öltözködésében. A mellény. In: 'Isten áldja a tisztas ipart!' Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére (szerk.: Kücsán József, G. Szende Katalin). Soproni Múzeumalapítvány, Sopron, 1998. 191-208.

Parasztvisélet. In: Nógrád megye népművészete (szerk.: Kapros Márta). Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Balassagyarmat, 2000. 112-184. (összevont bibliográfia a kötet végén) 86 fekete-fehér és színes fénykép, 9 ábra.

Magyar parasztséleletek. Planétás kiadó, Budapest, 2001. 343 oldal, 203 fekete-fehér fénykép, 78 ábra.

„Pamukkal töltött” és „tűzött” téli ruhák. In: Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére (szerk.: Hála József, Szarvas Zsuzsanna, Szilágyi Miklós). MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 2001. 317-326.

A színház és a (köz)nép a 19. század elején. Ethnographia 113. 2002. 246-266.

„Kékbeli” közrendűek. In: Az idő rostjában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára (szerk.: Andrásfalvy Bertalan–Domokos Mária–Nagy Ilona) L'Harmattan, Budapest, 2004. III. 63-81.

A "kiskőrösi gúnya". Ethno-lore. MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve XXII. 2005. 223-256.

Gerezna. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXIX. 2005. 157-169.